

UOT 94(479.24)

EMİN ŞİXƏLİYEV

XIX-XX ƏSRİN ƏVVƏLLƏRİNDƏ RUSİYANIN ERMƏNİ SİYASƏTİ VƏ ONUN NAXÇIVANA TƏSİRİ

Bu məqalədə Rusiyanın erməni siyasəti və onun Naxçıvana təsiri araşdırılmışdır. Məlum olduğu kimi, Çar Rusiyası ermənilərin Osmanlı imperiyasının ərazisindən və Qacar İrandan Şimali Azərbaycanın ərazisinə, xüsusən XX əsrin əvvəllərində Naxçıvanda kütləvi miqrasiyasını həyata keçirmişdir. Çar Rusiyasının erməni əhalisinin Azərbaycanın ərazisinə köçürülməsində əsas məqsədi işğal olunmuş ərazilərdə etnik və dini dəstəyin əldə edilməsi idi. Bu addımla Rusiya tarixi Azərbaycan ərazilərində süni erməni dövləti qurma prosesinə zəmin hazırladı. Sonrakı mərhələlərdə dinc türk-müsəlman əhalisinə qarşı soyqırım və deportasiya siyasətinin təməli qoyuldu.

Açar sözlər: Rusiya, ermənilər, Azərbaycan, Naxçıvan, soyqırım.

Məlum olduğu kimi, əsrlərdir ermənilər başlıca metod olaraq Cənubi Qafqazda həmişə Rusiyanın geosiyasi maraqlarının icraçısı olmuş, günümüzdə də həmin rolunu oynamaqdadır. Bu baxımdan Rusiyanın “erməni siyasəti” və problemin Naxçıvana təsiri kimi məsələlərin araşdırılması olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Araşdırmalar göstərir ki, “erməni siyasəti” eyni zamanda iqtisadi mənafehləri baxımından rus çarizminin geosiyasi niyyətlərinin mərkəzində olmuşdur. Heç təsadüfi deyildir ki, strateji baxımdan böyük əhəmiyyətə malik olan Azərbaycanın strateji əhəmiyyət kəsb edən bölgələrində erməni əhalisinin xeyli dərəcədə çoxalması XIX əsrin əvvəllərində, xüsusilə Azərbaycan torpaqlarının parçalanması haqqında imzalanan 1828-ci il tarixli Türkmənçay müqaviləsindən sonra baş vermişdir. Çar Rusiyasının Cənubi Qafqazda, o cümlədən Azərbaycanda müstəmləkəçilik siyasətinin yeni mərhələsi məhz XIX əsrin 20-ci illərinin sonundan etibarən başlamışdır. Rus çarizmi Azərbaycanın Qarabağ bölgəsində xristianların sayını artırmaqla öz nüfuzunun bu regionda möhkəmlənməsi və müstəmləkəçilik siyasətinin həyata keçirilməsi üçün real zəmin yaradırdı. Şübhəsiz ki, Rusiyanın erməni kartına baş vurmaı onun “Böyük ideya”sına əsaslanır. Rusiyanın da öz növbəsində Şərqi açılması və isti dənizlərə çıxmasını hədəf alan “Böyük ideya”nın təməlləri onun Bizansın dini və siyasi varisi olmasına dayanır. XV əsrdə Rusiyanın paytaxtında Bizans idealları və ənənələri yerləşərkən “Üçüncü Roma nəzəriyyəsi” adıyla yeni bir nəzəriyyə ortaya çıxmışdı. Moskvadakı Bizans qaynaqlı rumlar İstanbulun türklər tərəfindən fəth edilməsindən sonra Rusiyanın himayəçisiz qalan pravoslavlığın ən yüksək hamisi olduğu nəzəriyyəsini ortaya atdılar [10, s. 219]. Beləliklə, “Moskva – Üçüncü Roma nəzəriyyəsi” meydana gəldi. Bu nəzəriyyələrin formulu bu idi: əvvəlcə dünya hakimiyyətinin mərkəzi Roma idi. Sonra Yeni Roma, yəni İstanbul oldu. Hər iki Roma da yıxıldı. Amma “Üçüncü Roma” ayaqdadır ki, o da Moskvadır. Xristianlıqdakı “müqəddəs üçlülük” hökmünə görə “Dördüncü Roma” olmayacaqdır. Belə bir vəziyyətdə Moskva dünya hakimiyyətinin mərkəzidir. Bu nəzəriyyəyə görə, Moskva Bizansın xələfi və pravoslavlığın yüksək himayəçisidir [15, s. 16]. Pravoslavlıq həqiqi din və məzhəb olmaqla, Moskva yer üzündəki doğruluq və hakimiyyətin mərkəzidir. “Moskva – Üçüncü Roma nəzəriyyəsi” Moskva çarları və onların xələfləri nəzdində “dövlət prinsipi” mahiyyətini aldı. Rusiyanın nail olması vacib olan və “tarix qarşısında etməsi lazım və əsas olan vəzifə əvvəlcədən təyin və təsbit edilmiş oldu. Moskva knyazlarının Bizans imperatorlarının xələfləri olduqları və günün birində İstanbulun ruslar tərəfindən ələ keçiriləcəyi iddia edilməyə başlandı [14, s. 140-141].

Osmanlı imperiyasının son dövrlərində daha da aktuallaşan Şərqi məsələsi rusların Bizansa varislik iddiaları nəticəsində ortaya çıxmışdı. Boğazlar məsələsi də bu varislik iddiasıyla meydana gəldi (12, s. 23-24). Beləliklə, türklərin müsəlman olması və daha sonralar xəlifəliyi də əllərinə almasıyla İslam dünyasının mirasında oynadıqları rol nə idisə, rusların da xristianlığı qəbul etmək və Bizansın varisi olmaq iddiasıyla xristianlığın pravoslavlıq aləmində oynadıqları rol eyni olmuşdur. Özlərini pravoslavların və slavyanların xilaskarı olaraq görməyə başlayan ruslar Bizans pravoslavlığının mərkəzi olan İstanbulun müsəlman türk hakimiyyəti altında idarə olunmasına heç bir şəkildə razı ola bilmirdi. İqtisadi, ticarət və strateji səbəblərdən isti dənizlərə enmək üçün əhəmiyyət

yətli su yolları olan “Türk Boğazları”nın ələ keçirilməsi kimi məsələlər gündəmə gəldikcə, Rusiyanın Türkiyə siyasəti yuxarıda sadalanan hədəflər istiqamətində müəyyən olunmağa və özünü göstərməyə başladı [12, s. 24]. Rusiyanın bu siyasəti I Pyotr dövründə də davam etdi. Onun məşhur vəsiyyətnaməsi Rusiya imperiyasının strategiyasını açıqca ortaya qoyur. Buradakı bəzi məqamları diqqətə çatdırmağı məqsəduyğun hesab edirik:

“Rusiya dövləti, paytaxtı Asiya və Avropa xəzinələrinin açarı olan İstanbul olduğu təqdirdə dünya dövləti ola bilər. Sıx-sıx və yerli-yerində plan hazırlayıb İstanbulu ələ keçirən şah dünyada ilahi şah olacaq. Bu məqsədə nail olmaq üçün vaxt itirmədən Qafqazı işğal etmək lazımdır. Ondan sonra dünyanın anbarı olan Hindistana irəliləmək lazımdır. Hindistanın açarı Türkiyənin paytaxtıdır. Vaxt itirməyin, eyni zamanda da tələsməyin” [bu barədə ətraflı bax: 5, s. 149-151; 13, s. 225-dən sonra EK-B, B-1; 17, s. 247-250].

Rusiyanın bu strategiyasında Qafqaz xüsusi rol oynamışdır. Rusiyanın geosiyasi maraqları üçün ermənilərdən istifadə oluna biləcəyini ilk dəfə anlayan çar I Pyotr olmuşdur. Məşhur rus tarixçisi S.N.Qlinka *“Azərbaycan ermənilərinin Rusiya torpaqlarına köçürülməsinin təsviri”* adlı əsərində yazır: *“...I Pyotr erməniləri əldən qaçırmaq istəmirdi. O, ermənilərdən Rusiya üçün istifadə etmək niyyətindəydi. Böyük islahatçı I Pyotr İran səfərində erməni xalqının qırılmaz sədaqətinin şahidi olmuş və sonradan sadıq erməniləri faydalı vətəndaşlar olaraq Rusiyaya dəvət etmişdi”* [20, s. 16-17].

Platon Zubov *“Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 г. СПб: 1835, с. 19”* adlı əsərində ermənilərin ruslara sadıq olduqlarını xüsusilə ifadə edərək yazır: *“...Ermənilərə rus zabidləri daha çox inanırlar». Çünki onlar düşməna arxadan zərbə vurmağı bir neçə dəfə isbat ediblər”* [22, s. 19].

Bu bir həqiqətdir ki, ermənilər ruslara “ən yaxşı işğalçı” gözü ilə baxmışlar. Erməni tarixçisi A.Arakelyan *“Присоединение Карабаха к царской России. Исторический журнал, №10, 1939, с. 53”* adlı əsərində yazır: *“I Pyotr dövründən başlayaraq, ermənilər Dağlıq Qarabağ üzərində Rusiya protektoratlığını yaratmağa çalışmışlar. Onlar belə hesab edirdilər ki, ermənilərin düşmənləri Rusiyanın da düşmənləridir. Rusiya, Türkiyə və İran Qarabağa ələ keçirmək üçün öz aralarında müharibə aparırdılar. Rusiya Qarabağ üzərində sayca üstünlük təşkil edən Şərq işğalçılarınun dağdıcı hücumları ilə müqayisədə region üçün ən yaxşı işğalçı və müstəmləkəçi dövlət idi...”* [18, s. 53].

Ermənilərə böyük rəğbət bəsləyən digər rus tarixçisi P.İ.Kovalevski isə *“Завоевание Кавказа Россией. Исторический очерк, СПб., 1913, с. 80-81”* adlı əsərində yazırdı ki, Rusiya erməniləri müdafiə etməli idi. Hər şeydən əvvəl ona görə ki, ermənilər xristian idi, eyni zamanda onlar ağıllı, əməksevər, işbilən, regionun əkinçilik və sənayesini öz əllərində saxlayan adamlardır. Ermənilər Rusiyaya nə qədər meyil göstərirlərsə, Rusiya da erməniləri bir o qədər sevməlidir. Ermənilər əsasən İran və Türkiyə ərazisində yaşayırdılar. Zaqafqazıyanı tutduqdan sonra Rusiya onları öz yeni tutduğu torpaqlara köçürməyə imkan tapdı [23, s. 80-81].

Məhz Rusiyanın geosiyasi maraqlarının nəticəsidir ki, bütün XIX əsr boyunca İran və Türkiyədən Şimali Azərbaycana torpaqlarına kütləvi surətdə ermənilər köçürüldü və bölgədə onların sayı ilbəl artmağa başladı. Mənbələrdə bu məskunlaşma siyasətinin Azərbaycan türklərinin evlərinə zorla sahib olaraq qeyri-qanuni yollarla gerçəkləşdiyi qeyd olunur [20, s. 114; 21, s. 135].

Evləri əllərindən alınan azərbaycanlıların böyük əksəriyyəti ya yox edildi ya da deportasiyaya məruz qaldı [bu barədə ətraflı bax: 24, s. 510-518]. Müsəlman türk əhalisinin yox edilməsi və ya sürgünə məruz qalmaları Rusiyanın bu bölgələrə erməniləri yerləşdirmələrinə fürsət yaratdı. Bu köç hərəkətlərinin də qorxunc nəticəsi olaraq ermənilərin yerləşdirildiyi İrəvan və Naxçıvan xanlıqları 1828-ci ildə erməni vilayəti deyilən yeni inzibati-ərazi vahidinə çevrildi.

Osmanlılara və türk qacarlara qarşı tampon bölgə qurmağı hədəfləyən Rusiya “erməni vilayəti”ni yaratmaqla ermənilər üçün gələcəkdə qurulacaq Ermənistan dövlətinin təməlini atmış oldu. Radikal millətçi fikirləri ilə tanınan Zori Balayan “Oçaq” adlı kitabında məsələ ilə bağlı yazırdı ki: *“1828-ci ildə Türkmənçay anlaşması olmasaydı, rus əsgərləri olmasaydı, günümüzdə müasir kənd və şəhərlərə çevrilən yüzlərlə yeni yaradılan erməni yaşayış məskənləri olmayacaqdı”* [19, s. 120].

Nəticədə ermənilərin Azərbaycan ərazilərinə köçürülməsi Qarabağın dağlıq hissəsində demografik vəziyyətə, regionda baş verən hadisələrə ciddi təsir göstərdi və onların gələcək ərazi iddialarının baş qaldırmasına səbəb oldu. Ermənilərin ərazi iddiaları, ümumilikdə erməni məsələsi günümüzdə olduğu kimi, keçmişdə də böyük dövlətlərin siyasi münasibətləri kontekstində aktuallaşmışdı. Düzür, 1870-ci illərə qədər dövlətlərarası münasibətlərdə erməni məsələsi yox idi, lakin müstəmləkəçilik siyasəti genişləndikcə, geosiyasi maraqlar və mənafeələr artdıqca ermənilər bu yolda dini, milli-siyasi metoda çevrildilər. Ermənilərin böyük dövlətlər nəzdində müdafiə edilməsi öz növbəsində erməni milli duyğularının oyanmasına səbəb oldu. Onlar öz məqsədlərini gerçəkləşdirmək üçün şiddət yoluna baş vurmağa, yəni silahlı mübarizəyə qərar verdilər [9, s. 569-570].

Terror və separatizm ideyalarından bəhrələnmək erməni millətçiliyinin tarixi inkişafının məntiqindən doğsa da, daha çox erməni mentalitetinin ayrılmaz hissəsinə çevrilmiş və günümüzdə də bu xalqın şovinist millətçilərinin şüurunu qidalandırmaktadır. Erməni mentalitetinin ən naqis ünsürü olan separatizm elementlərini Daşnak partiyası formalaşdırmışdır. 1918-ci ildə yaradılan Ermənistan Respublikasının ilk Baş naziri Ovanes Kaçaznuni 1923-cü ildə yazdığı raportunda göstərir ki, daşnakların antitürk və antimüsəlman fəaliyyəti təsadüfi xarakter daşıyırdı. Bu, 25 ildən artıqdır ki, erməni xalqının beyninə yeridilən millətçilik psixologiyasının nəticəsidir [11, s. 31].

Türklərə qarşı həmin bu psixologiyanın təsiridir ki, ermənilər istər Türkiyədə, istərsə də Azərbaycanda genişmiqyaslı terror aktlarına baş vurmuşlar. Əldə edilən məlumatlara əsasən “Böyük Ermənistan” yaratmaq xülyası ilə çıxış edən ermənilər Rusiyanın dəstəyini alaraq 1905-1907-ci illərdə azərbaycanlılara qarşı açıq şəkildə genişmiqyaslı qanlı aksiyalar həyata keçirmiş, Bakıda, Şuşada, Gəncədə, Naxçıvanda, Zəngəzurda və s. bölgələrdə dinc azərbaycanlılara qarşı qırğınlar törətmişlər [bu barədə bax: 1; 7; 8].

Ermənilər tərəfindən 1905-ci il fevral ayının ilk on günlüyündə Bakıdan başlanan ilk milli qırğın tezliklə Azərbaycanın digər bölgələrinə, o cümlədən Naxçıvana da yayıldı və getdikcə şiddətləndi. Naxçıvandakı qırğın daşnakların və çar məmurlarının təhrikləri nəticəsində baş verdi. Arxiv sənədlərində də rus kazaklarının cinayətlərin törədilməsində rol oynadıqları göstərilməkdədir. 17 iyun 1905-ci ildə Naxçıvan qəzasının Zeynəddin kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişə ilə əlaqədar Naxçıvanda yerləşən Qafqaz atıcı batalyonunun komandiri 18 iyunda Baş Ştaba göndərdiyi raportunda yazırdı ki, *“ermənilərlə müsəlmanlar arasında baş vermiş münaqişələrin aradan qaldırılmasında vətəndaş hakimiyyətinə kömək etmək məqsədilə mənə həvalə edilmiş Naxçıvan şəhərində yerləşən batalyon 17 iyun tarixdə axşam saat 8-də silah işlətməyə məcbur olub, nəticədə Zeynəddin kəndinin 20-dən çox müsəlman sakini öldürülmüşdür”* [2, s. 10; 16, s. 252].

Digər bir raportda isə həmin ilin iyul ayının 5-də Nurs kəndində ermənilərlə müsəlmanlar arasında olan münaqişədə rus kazaklarının kəndə göndərilməsi nəticəsində dağlarda gizlənib özlərini ermənilərdən müdafiə edən sakinlərdən 4 nəfərin öldürüldüyü, 11 nəfərin isə yaralandığı haqda məlumat verilirdi [2, s. 10; 16, s. 252].

Diqqəti çəkən ən önəmli məqam ondan ibarətdir ki, raportların heç birində bir nəfər də olsun erməninin öldürüldüyü qeyd olunmur. O dövrün yazılı mənbələri və arxiv materialları 1905-1907-ci illərdə Naxçıvan, Şərur-Dərələyəz və Ordubad bölgələrində ermənilərin Rusiyanın yardımı ilə soyqırımını gerçəkləşdirdiklərini isbat edir [6, vv. 78-84].

Ermənilərin türkə olan nifrət psixologiyası və türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsi 1918-ci ildə də davam etdi.

Birinci Dünya müharibəsi, eyni zamanda Rusiyada baş vermiş 1917-ci il fevral burjuva və oktyabr bolşevik inqilablarından məharətlə istifadə edən ermənilər öz iddialarını bolşevik bayrağı altında reallaşdırmağa nail oldular. 1918-ci il martın 30-u, 31-i və aprelin 1-də bolşevik qiyafəsinə bürünən ermənilər Bakıda soyqırımını törədərək, təxminən 20 min nəfər azərbaycanlını qətlə yetirdilər. Həmin ilin aprel-may aylarında ermənilər Şamaxıda, Qubada, Ağsuda, Kürdəmirdə, Salyanda, Lənkəranda kütləvi qırğınlar törətmiş və 50 min nəfərdən çox dinc sakini ən vəhşi üsullarla qətlə yetirmişdilər [4, s. 716].

Qeyd edək ki, soyqırımı cinayətləri Naxçıvandan da yan keçməmişdir. Mənbələrdən əldə edilən məlumatlara görə, 1918-1921-ci illər arasında Naxçıvanda 73.727 nəfər ermənilər tərəfindən qətlə yetirilmişdir [2, s. 29; 3, s. 147].

Bu acı gerçəklər ermənilərdə türklərə qarşı nifrət psixologiyasının, türkü öldürməkdən mənəvi zövq alma düşüncəsinin bariz nümunəsi olduğu xüsusilə qeyd edilməlidir. Geosiyasi maraqların toqquşmasının nəticəsi olaraq erməni məsələsinin böyük güclərin alətinə çevrilməsi gündəmə gətirdiyi tarixlərdən etibarən Azərbaycan üzərində ağır dərin izlər buraxmışdır. Heç təsadüfi deyildir ki, Rusiyanın dəstəyini həmişə arxasında hiss edən Ermənistan hal-hazırda Azərbaycan torpaqlarının 20%-ni işğal altında tutmaqdadır.

ƏDƏBİYYAT

1. Arzumanlı V., Mustafa N. Tarixin qara səhifələri. Deportasiya. Soyqırım. Qaçqınlıq. Bakı: Qartal, 1998, 280 s.
2. Cəfərov F. Naxçıvan polisi: fəaliyyətinin əsas istiqamətləri və mərhələləri. Bakı: Nurlan, 2011, 388 s.
3. Hacıyev İ. Ermənilərin Azərbaycana qarşı ərazi iddiaları və qanlı cinayətləri. Naxçıvan: Əcəmi, 2012, 192 s.
4. Həsənov Ə. Müasir beynəlxalq münasibətlər və Azərbaycanın xarici siyasəti. Bakı: Azərnəşr, 2005, 752 s.
5. Mahmudov Y., Kərimov Ş. Azərbaycan: beynəlxalq münasibətlər və diplomatiya tarixi (1639-1828). Dövlətlərarası müqavilələr və digər xarici siyasət aktları: 4 cildə, I c., Bakı: Regionların inkişafı ictimai birliyi, 2009, 512 s.
6. Naxçıvan Muxtar Respublikası Dövlət Arxivi (NMRDA): f. 26, s. 1, iş 25.
7. Nəvvab M.M. 1905-1906-cı illərdə erməni-müsəlman davası. Bakı: Azərnəşr, 1993, 128 s.
8. Ordubadi M.S. Qanlı illər. 1905-1907-ci illərdə Qafqazda baş verən erməni-müsəlman davasının tarixi. Bakı: Qarabağa Xalq Yardım Komitəsi, 1991, 144 s.
9. Armaoğlu F. 19 yüzyıl siyasi tarixi (1789-1914). Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1997, 821 s.
10. Dugin A. Rus jeopolitiği Avrasyacı yaklaşım. İstanbul: Küre yayınları, 2004, 391 s.
11. Kaçaznuni O. Taşnak Partisi'nin yapacağı bir şey yok (1923 Parti konferansına rapor). İstanbul: Kaynak yayınları, 2005, 119 s.
12. Kocabaş S. Kuzeyden gelen tehdit: tarihte türk-rus mücadelesi. İstanbul: Vatan yayınları, 1989, 422 s.
13. Kumkale T.T. Tarihten günümüze türk-rus ilişkileri. İstanbul: İrfan yayınları, 1997, 225 s.
14. Kurat A.N. Rusya tarixi: başlanğıcından 1917'ye kadar. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 1999, 537 s.
15. Öztürk M.O. Rusya Federasyonu askeri doktrini. Ankara: Avrasya Stratejik Araştırmalar Merkezi (ASAM) yayınları, 2001, 86 s.
16. Şihaliyev E. XX yüzyıl başlarında Ermenilerin Nahçıvan'da yaptıkları katliamlar / Ermeni Ayaklanmaları (1894-1909) Sempozyumu. Bildiriler. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2015, s. 243-264.
17. Yanar S. Türk-rus ilişkilerinde gizli güç: Kafkasya. İstanbul: İQ Kültür sanat yayıncılık, 2002, 256 s.
18. Аракелян А. Присоединение Карабаха к царской России // Исторический журнал, № 10, 1939, с. 52-61.
19. Балаян З.Г. Очаг. Ереван: Советакан грох, 1984, 424 с.
20. Глинка С.Н. Описание переселения армян азербайджанских в пределы России, с кратким предварительным изложением исторических времен Армении. Баку: Элм, 1990, 142 с.
21. Ениколопов И.К. Грибоедов и Восток. Ереван: Айпетрат, 1954, 196 с.

22. Зубов Платон. Подвиги русских воинов в странах Кавказских с 1800 по 1834 г. СПб., 1835.
23. Ковалевски П.И. Завоевание Кавказа Россией. Исторический очерк, СПб., 1914, 343 с.
24. Шопен И. Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи. СПб.: в типографии Императорской Академии Наук, 1852, 1231 с.

*AMEA Naxçıvan Bölməsi
Tarix, Etnoqrafiya və Arxeologiya İnstitutu
E-mail: gmin.amea@yahoo.com*

Emin Shikhaliyev

RUSSIA'S ARMENIAN POLICY AND ITS IMPACT ON NAKHCHIVAN IN THE XIX AND BEGINNING OF THE XX CENTURIES

Russia's Armenian policy and its impact on Nakhchivan were researched in this paper. It well known that, Russia began Armenians' mass relocation from the Ottoman Empire and Iran to Northern Azerbaijan and its component part Nakhchivan. The major goal of the tsarist Russia in relocation of the Armenian population to the territory of Azerbaijan was to gain ethnic and religious support for itself in the occupied territories. With this step, Russia laid the foundation of the process of establishing an artificial Armenian state in the historical Azerbaijan territories. At the next stages was laid the foundation of the policy of genocide and deportation against the peaceful Turkic-Muslim population.

Keywords: *Russia, the Armenians, Azerbaijan, Nakhchivan, genocide.*

Эмин Шихалиев

«АРМЯНСКАЯ ПОЛИТИКА» РОССИИ И ЕЕ ВЛИЯНИЕ НА НАХЧЫВАН В XIX-НАЧАЛЕ XX ВЕКОВ

В статье исследована «армянская политика» России и ее влияние на Нахчыван в XIX-начале XX веков. Как известно, Царская Россия осуществила массовое переселение армян с территорий Османской империи и Каджарского Ирана на территорию Северного Азербайджана, в частности Нахчывана, в начале двадцатого века. Основной целью Российской империи при переселении армянского населения на территории Азербайджана было создание для себя национальной и религиозной поддержки на оккупированных территориях. Россия подготовила почву этим шагом для будущего искусственного формирования армянского государства на территории Азербайджана. На следующих этапах была заложена основа политики геноцида и депортации против мирного тюрко-мусульманского населения.

Ключевые слова: *Россия, Армяне, Азербайджан, Нахчыван, геноцид.*

(Akademik İsmayil Hacıyev tərəfindən təqdim edilmişdir)